

Simon T. László

Nem csak Isten evangéliumát

Közelítések Pál apostol örökségéhez

Bencés Kiadó
Pannonhalma, 2009

Tartalom

Előszó.....	5
1. A retorika az evangélium szolgálatában	7
1.1. Pál levelei és a hellenista episztolográfiai hagyomány.....	7
1.1.1. Az apostoli üdvözlés.....	7
1.1.2. Két világ határán.....	14
1.1.3. Pál a hitelesnek tartott levelekben és az <i>ApCsel</i> ben.....	25
1.1.4. A levelek – a forma üzenete	47
1.1.5. Pál és a levélírás konvenciói	54
1.2. Néhány konkrét példa.....	72
1.2.1. A <i>Fil</i> szerkezetének és egységének kérdése	72
1.2.2. A párbeszéd másik fele – a <i>Gal</i> értelmezésének buktatói	88
1.2.3. Az érvelés súlya és a döntés terhe – a <i>Filem</i> és a társadalmi realitás.....	99
2. A világ teológiai feltérképezése: a misszió	115
2.1. A fogalom tisztázása	115
2.2. Az utazás.....	118
2.2.1. Az utazás a mindennapok világában.....	118
2.2.2. Az utazás és a <i>Fil</i> keletkezésének helye.....	124
2.2.3. És ha keletre ment volna?	127

2.3. Pál identitása	134
2.4. A páli misszió földrajzi és teológiai távlatai	145
2.4.1. Pál és az egyetemes keresztény misszió.....	145
2.4.2. A Gal 2,9-10	152
2.5. A Gal 1–2 által kijelölt tágabb kontextus nehézségei.....	170
3. Az Apostol életének titka: a fordulat.....	187
3.1. Bevezetés	187
3.2. Fordulat az értelmezéstörténetben	190
3.3. Megtérés-elbeszélések az antikvitásban	195
3.4. Ha megtérés, akkor honnét s hová?	203
3.5. Pál meghívása/megtérése az <i>ApCsel</i> ben.....	213
3.6. Hogyan beszél életének fordulópontjáról maga Pál?.....	237
3.7. A meghívás/megtérés teológiai következményei.....	249
4. A <i>Corpus Paulinum</i>	
mint az újszövetségi kánon része	255
4.1. A <i>Corpus Paulinum</i> kialakulása	255
4.2. Növekedni a „szép hitvallásban” – Felelősség az evangéliumért az <i>ITim</i> alapján	266
4.2.1. Bevezetés.....	266
4.2.2. Az <i>ITim</i> mint a felelősségben való növekedés eszköze.....	272
4.2.3. Az <i>ITim</i> mint a felelősségben való növekedés tanúja	279
4.2.4. Az <i>ITim</i> mint meghívás a felelősségben való növekedésre	291
Irodalom.....	295
Személynévmutató	309
Forrásmutató	315
Rövidítések.....	329

4. A *Corpus Paulinum* mint az újszövetségi kánon része

4.1. A *Corpus Paulinum* kialakulása

Szent Pál levelei külön csoportot alkotnak az újszövetségi kánonon belül. Az eredetileg egymástól független levelek összegyűjtése szokás volt az antikvitásban. Az is valószínűnek látszik, hogy a levélgyűjtemény – a *Corpus Paulinum* (a továbbiakban CP) – összeállításának terve magától az Apostoltól származik, s vélhetőleg e terv részleges megvalósításáért is ő a felelős. Ez annál is valószínűbb, mivel az utóbbi években a korintusi egyházzal folytatott levelezésének rekonstruálásán fáradozva többen arra a következtetésre jutottak, hogy a két kanonikus dokumentum egy intenzív levelezésnek magától az Apostoltól származó újraértelmezése.

Mi volt a célja egy ilyen személyes levélgyűjtemény létrehozásának? Nyilvánvalóan a levelek számontartása, másrészt esetleges jövőbeli használatuk lehetőségének biztosítása. Az is szokásos volt, hogy

barátok megosztották egymással levelezésük egy részét. Murphy-O'Connor¹ úgy véli, hogy Pál esetében a 2Tim 4,13-ban olvasható megjegyzés – „A köpenyemet, amelyet Troászban Karpusznál hagytam, arra jöttödben hozd magaddal, úgyszintén a könyveket is, de legfőképpen a jegyzeteket [*membranas*]” – valószínűvé teszik, hogy az idézet utolsó szava magába foglalhatta a személyes archívum anyagát is,² vagyis mindazon leveleknek a másolatát, amelyeket Pál a különböző helyi egyházaknak írt.

A páli levelek kanonikus gyűjteményének kialakulásában három lépést különböztethetünk meg: a megírás, az összegyűjtés és a szöveg stabilizálódásának, illetve egyházi használatának fázisát. Nyilvánvaló, hogy ezek a szakaszok adott esetben fedhették egymást. Porter³ éppen azt kifogásolja, hogy a kutatásban kevés figyelmet fordítottak erre az átfedésre. Ennek okát abban látja, hogy – főleg ami a legkorábbi időszakot illeti – adataink rendkívül hiányosak. Mindazonáltal biztosra vehető, hogy Markion kánonja kialakulásának idején – a 2. század közepén – már létezett a páli leveleknek egy megszilárdult gyűjteménye.

1 MURPHY-O'CONNOR, *Paul the Letter-Writer. His World, His Options, His Skills*, Collegeville, 1995, 36sk.

2 MURPHY-O'CONNOR (*i. m.*, 35) a 2Tim-et hiteles páli levélnek tekinti.

3 PORTER, When and How was the Pauline Canon Compiled? An Assessment of Theories, in UÖ, szerk., *The Pauline Canon*, Leiden–Boston, 2004, 36

Hogyan s miért alakult ki a CP? Az elmúlt mintegy száz évben számos hipotézis látott napvilágot erre vonatkozólag. A 20. század első harmadában először Th. Zahn, majd A. von Harnack a fokozatos növekedés hipotézisét dolgozta ki, amelyet az utókor a „hógolyóelmélet” címkével látott el. Eszerint Kr. u. 80–85 között már létezett egy tíz páli levélből álló gyűjtemény (azaz a „pasztorális levelek” még nem képezték ennek részét). Más szóval Markion már egy létező kánonra reagált. Azok a helyi egyházak, amelyeknek Pál egykor levelet írt, féltve őrizték ezeket a dokumentumokat, s úgy tekintették őket, mint a közösségek *magna chartáját*. Az 1. század végén azonban az Apostol tanításának egyetemes vonatkozására került a hangsúly, így Kr. u. 100 körül már létezett egy páli kánon. Az angolszász értelmezők közül többen – például K. Lake vagy B. H. Streeter – szintén a CP fokozatos növekedését tartják valószínűnek. De Zahn és Harnack hipotézisével ellentétben úgy vélik, hogy a gyűjtemény kialakulásához hosszabb időre volt szükség.

Porter⁴ ezzel kapcsolatban a következő kéte-lyeinek ad hangot: Különös, hogy mind a négy fent említett szakember ugyanazokra az adatokra hivatkozik, sőt gyakran ugyanúgy. Számításba kell azt is vennünk, mondja, hogy amennyiben egy antik szerző nem említ egy levelet, az nem szükségképpen jelenti, hogy nem is ismerte. Ha a gyűjtemény ilyen korán kialakult volna, akkor az *ApCsel* szerzője biztosan ismer-

4 Uo., 40sk.

te és használta volna, ugyanis a kilétét övező számos bizonytalanság és találgatás ellenére egy dologban biztosak lehetünk: Pál apostol rajongásig lelkes követője volt. Porter végkövetkeztetése megsemmisítő. A fokozatos kialakulás elmélete nem több, mint retorikai fikció: az első négy keresztény század sporadikus adataiból épít egy narratívát.

E. J. Goodspeed és J. Knox hipotézisét részben úgy tekinthetjük, mint választ az imént vázolt „hóglyoelmélet”-re. Goodspeed szerint Pál leveleire az Apostol halála után a feledés fátyla borult. Nem használták őket sem a liturgiában, sem a teológiai reflexióban. A gyűjtemény megjelenése a véletlen műve. A Pál apostol alakja iránti érdeklődést az *ApCsel* megjelenése váltotta ki. Szerzőnk szerint Kr. u. 90 körül kelt újra életre az érdeklődés Pál, a görögök misszionáriusa iránt. Mindez valószínűleg Efezusban történt, amely csak Antiókhia mögött maradt el mint keresztény centrum. Érdekes ebből a szempontból Antiókhiai Szent Ignác *Efezusiakhoz írt levele*. A 12,2-ben az Apostol nagyságának méltatása mellett Ignác arra is emlékezteti címzettjeit, hogy Pál valamennyi levelében megemlíti az efezusiakat. Nem véletlen tehát, hogy ez a város lett a CP kiadásának helye. Knox ezt azzal egészíti ki, hogy szerinte ennek a gyűjteménynek a kiadója nem más volt, mint Onézimosz. Ez magyarázná azt a különös tény is, hogy a teológiai szempontból is súlyos levelekkel együtt ott van a kánonban a *Filem* is, amelyet Knox rendkívül triviális, súlytalan dokumen-

tumnak tart. Nem fokozatos fejlődésről volt tehát szó, hanem valóságos „*big bang*”-ról: a CP váratlanul lépett a történelem színpadára.

Porter⁵ felhívja a figyelmet arra, hogy semmiféle szövegtanú nem szól amellett, hogy az *Ef* lett volna valamiféle páli kánon kiindulópontja.⁶ Azt sem feledhetjük, hogy az *Ef*-ből sok olyan téma hiányzik, amelyet Pál többi levelében megtalálunk. Továbbá bajosan lehetne bizonyítani, hogy volt olyan időszak az 1. évszázad során, amikor Pál levelei valóban a feledés homályába merültek.

Ennek a „*big bang*” hipotézisnek egy későbbi változatát képviseli Schmithals. Az apostoli levélgyűjtemény kialakulásának motiválója, mondja, a gnózis elleni küzdelem. Ez magyarázza, miért találunk Pál autentikus leveleiben is későbbi betoldásokat, vagy miért rekonstruálhatunk kanonikus levelek szövegéből kiindulva több levélből összeálló levelezést (Schmithals például úgy véli, Pál hat levelet írt a korintusiakhoz). Knoxtól eltérően azonban Schmithals szerint a gyűjteményért felelős személyt nincs módunkban név szerint azonosítani. Schmithals elméletében túl sok a kreativitás, jegyzi meg Porter. Nem túlzás-e, kérdezi,

5 PORTER, *i. m.*, 43.

6 Vö. THEISSEN, *Die Entstehung des Neuen Testaments als literaturgeschichtliches Problem*, Heidelberg, 2007, 136–145 (Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 40).

ekkora jelentőséget tulajdonítani a gnózisnak már az 1. század végén?

Legújabban, legnagyobb részletességgel és talán legeredetibb módon Trobisch⁷ nyúlt a kérdéshez. Abból indul ki, hogy jóllehet az Újszövetség részeit vagy egészét tartalmazó kéziratok több mint nyolcvanöt százaléka a 11. században vagy azután keletkezett, a kb. nyolcszáz kézirat kilenc típusra vezethető vissza. A kéziratoknak rendkívül csekély százaléka (779-ből csak 59) tartalmazza az egész Újszövetséget. Nincs olyan kézirat viszont, amely csupán egyetlen páli levelet tartalmazna. Azokban a kéziratokban, amelyek tartalmazzák a CP-t, Pál levelei legtöbbször az *ApCsel*-hez, illetve a „katolikus levelek”-hez kapcsolódnak. Az is feltűnő, hogy a páli levelek sorrendje legtöbbször ugyanaz. Ebből következik, hogy a kéziratoknak kapcsolatban kellett lenniük egymással. Az, hogy a levelek száma is megegyezik a kéziratokban, arra utal, mondja Trobisch, hogy nem valószínű, hogy létezett olyan „kiadás”, amely tizenhárom levélnél keveset tartalmazott. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a páli levelek címének felépítése egységes. A katolikus levelektől eltérően nem a szerzőt említik, hanem a címzetteket.

Trobisch szerint a CP görög szövegében elegendő arra utaló jelzést találunk, hogy létezett a gyűjteménynek egy olyan kiadása, amelyet maga Pál készi-

7 D. TROBISCH, *Die Paulusbrieve und die Anfänge der christlichen Publizistik*, München, 1994; UÓ, *The First Edition of the New Testament*, Oxford, 2000.

tett. Ez négy levelet tartalmazott: *Róm*, *1–2Kor* és a *Gal*. Hol érhetjük tetten Pált mint szerkesztőt? A jelentéktelennek tűnő részletekben, mondja Trobisch: az üdvözetekben, az útitervekben, a felbukkanó tulajdonnevekben. A *Gal*-ból hiányzik az üdvözet. Az *IKor*-ben csak Priszilla és Akvila küldenek üdvözetet, s a levél záradékában olvasható üdvözet egyébként is meglehetősen általános (*IKor* 16,19–21; vö. *2Kor* 13,12). Ezzel szemben a *Róm* 16 harminckét személyt vagy személyek csoportját nevezi meg (16,1–16a; 16,16b–23). Ez annál is inkább meghökkentő, mivel a *Róm* 1–15-ben egyetlen nevet sem találunk, míg például az *IKor*-ben tizennégyet.

Ami az útiterveket illeti, a *Gal* egyáltalán nem beszél róluk. Az *IKor* 4,18–21-ben olvasható meglehetősen provokatív, míg az *IKor* 16,5–9-ben lévő viszonylag részletes,⁸ s azt hangsúlyozza, hogy Pál megtartja ígéretét. A *Róm* sokszor utal terveire: 1,10.13; 15,22–25. 28.32. Úgy tűnik, kivált az *1–2Kor*-ben felsorolt útitervek alapján,⁹ hogy Pál számára rendkívül fontos volt, hogy az említett négy levélből készült gyűjtemény olvasói fel- és elismerjék: szerzőjük szavartató ember. A *Róm*-ból nyilvánvaló, Pál már többször el akart menni a Birodalom fővárosába (1,10.13; 15,23), de ez idáig mindig akadályok gördültek az útjába (15,22). Most új tervei vannak. Rómát egy újabb misszió kiin-

8 TROBISCH, *Die Paulusbriefe und die Anfänge der christlichen Publizistik*, id. kiad., 96sk.

9 *IKor* 16,5–9; *2Kor* 1,8; 7,5–13; 8,6.16.18; 12,17–18; 12,14.

dulópontjának tekinti: Hispániába akar menni (15,24.28). Trobisch úgy véli, hogy a *Róm*-ből, valamint az *1-2Kor*-ból kirajzolódó útitervék minden bizonynyal érdekesek és fontosak voltak azoknak a keresztényeknek a számára is, akik nem a szóban forgó levelek eredeti címzettjei, hanem a gyűjtemény olvasói voltak.¹⁰

Miért akart Pál ebből a négy levélből gyűjteményt összeállítani? Trobisch szerint tematikus összefüggésekben kell keresni ennek az okát. Rómáról és a római keresztény közösségekről nem esik szó a *Róm*-en kívül. A korintusiakra viszont utal a *Róm* 15,26. Éppen ott, ahol a jeruzsálemi szegények számára való gyűjtésről hallunk. A galatákat említi az *1Kor* 16,1-2. Ezen utalásokkal együtt a *Gal* 2,10 és a *2Kor* 8,6 egyértelművé teszi: a jeruzsálemi egyház számára végzett gyűjtés az a közös téma, amely ezt a négy levelet egymáshoz kapcsolja.

A *Róm* 16 problematikusan illeszkedik jelenlegi kontextusába. Az itt felsorolt személyekre sehol másutt nem utal a levél. Trobisch ebből arra következtet, hogy a *Róm* 16 a négy levélből álló gyűjteményhez csatolt kiegészítés lehetett. Magánlevélnek tűnik, mert magánlevél, mondja. Miről árulkodik egy ilyen kísérőlevél? Egy levélgyűjtemény sohasem az eredeti címzettek számára készült. A kísérőlevélben pedig kell lenniük olyan részleteknek, amelyek révén ez a gyűjtemény

¹⁰ Ebből a szempontból a *Róm* 16,1-2 nem illik a gyűjtemény kontextusába, ugyanis olyan információkat tartalmaz, amelyek a későbbi olvasók számára teljességgel érdektelenek.

szövegeihez kapcsolódik. Vannak-e ilyenek a Róm 16-ban? A Róm 16,22-ban említett levél („Köszöntelek titeket az Úrban én, Tertius is, aki írtam a levelet”) nem lehet maga a *Róm*, ugyanis Tertius nem lehet a Róm 1–15 szerzője. Hogyan értelmezhetjük akkor a 16,22-t? Az egyik megoldás ez lenne: „Én írtam azt, amit Pál nekem diktált.” A másik: „Elkészítettem számotokra a levél másolatát.” Amennyiben a Róm 16 esetében kísérlévről van szó, akkor a második alternatíva látszik valószínűbbnek. Ezen a ponton fölmerül a kérdés: vajon Trobisch nem olyasmit valószínűsít-e itt, amit maga is bizonyítani szeretne? Egy dolog azonban mégis Trobisch értelmezése mellett szól. Pál rendszerint saját kezű aláírásával hitelesíti leveleit. A Róm 16-ban Tertius kézjegyét találjuk. A levél olvasói össze tudják hasonlítani a Róm 1–15 szövegével: az is ugyanattól a kéztől származik. Pál levelének másolata tehát hiteles.

Kik lehettek a Róm 16 címzettjei? Az itt említett személyekre másutt alig-alig találunk utalást. Kivételt Priscilla és Akvila jelent (16,3), róluk ugyanis az 1Kor 16,19-ben is hallunk: „Köszöntenek titeket Ázsia egyházai. Sokszor köszöntenek benneteket az Úrban Akvila és Priscilla a házukban lévő közösséggel együtt.” Ebből az utalásból nyilvánvaló, hogy a házaspár nem átmeneti vendég Efezusban. S a tény, hogy ők az elsők, akiknek Pál üdvözlését küldi, amelletl szól, hogy a Róm 16 címzettjei az efezusi egyház tagjai lehettek. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy Efezus Asia provincia fővárosa volt. Következésképpen a

Róm 15,33 a levelet lezáró áldás, a 16,20 pedig a kísérlőlevelet zárja.

A korintusiakhoz írt két kanonikus levél valójában önmagában is egy levélgyűjtemény, amelyet Pál vélhetően Korintusban állított össze a Róm 1–15 írásokor. Trobisch az 1–2Kor-ban felbukkanó levélkezdő és levezáró formulák, a levelek kézbesítőire történő utalások, valamint a Pál által említett információforrások alapján arra a következtetésre jut, hogy az Újszövetségben olvasható két levelet Pál hét levélből állította össze.¹¹ A *Gal*-ben nemcsak az üdvözetek hiányoznak, útitervekről sem hallunk. Küldöttekről sem esik szó, s Pál arra sem utal, honnan informálódott a címzett egyházak (*Gal* 1,2) helyzetéről. Retorikai szempontból viszont ez a levél a legcsiszoltabb.

A jeruzsálemi szegények számára folytatott gyűjtés csak a *2Kor*-ben tölt be központi szerepet. Éppen ezért valószínűtlen, hogy ez a kollekta, gyűjtés lett volna a négy levélből összeállított levélgyűjtemény elkészítésének fő motiválója. De a levélgyűjteménynek más céljai is lehettek. Figyelemre méltó, hogy a Róm 16 nemcsak üdvözeteket sorol, hanem ellenfelektől is óv, jöllehet, el kell ismernünk, számunkra az ellenfelek arcéle homályban marad. Annyi azonban világos, hogy Pál keresztényekre utal (16,17skk). A Róm 15-ben Pál jeruzsálemi útjával kapcsolatos félelmének is hangot

11 1) 1Kor 1,10–4,21; 2) 5,1–6,11; 3) 6,12–16,24; 4) 2Kor 1,3–2,11; 5) 2,14–7,3; 6) 7,4–9,15; 7) 10,1–13,14. Ez a sorrend a levelek keletkezésének kronológiáját is tükrözi.

ad (15,30–32). Itt azonban valószínűleg nem keresztényekről van szó (vö. Róm 2,8; 10,21; 11,30sk). A 2Kor 11,13 „hamis apostolok”-ról (*pszeudaposztoloi*) beszél. A *Gal*-ben is szó esik a kollektáról éppúgy, mint Pálnak egy korábbi jeruzsálemi látogatásáról (2,5–10), valamint apostoli tevékenységének több konfliktushelyzetéről is (2,11–13; 5,11). Ezeknek a konfliktusoknak az okai a keresztény identitás meghatározásában mutatkozó ellentétek voltak: a körülmetélkedés, zsidók és pogányok közös étkezése, valamint a keresztény misszionáriusok anyagi függésének vagy függetlenségének kérdése. Ez utóbbiban Pál nemcsak ellene mond Jézus tanításának (vö. Mt 10,9sk), hanem hangsúlyozza is, hogy tudatosan nem követi Jézus tanítását: „Éppen így rendelte az Úr is azok számára, akik az evangéliumot hirdetik, hogy az evangéliumból éljenek. Én azonban ezek közül semmivel sem éltem [...] Mert ha hirdetem az evangéliumot, nincs miért dicsekednem, hiszen kényszer alatt vagyok” (1Kor 9,14skk). Jézus tanítását Pál kivételes engedménynek tekinti. Vajon ő értelmezi-e helyesen a Mester szavait, vagy Kéfás, aki hosszú ideig személyesen ismerte Jézust? Az 1Kor 9,3–6-ból világos, hogy Pál úgy érzi, félreértették, s ez a lélekállapot magyarázza, miért reagál olyan keserűen. Pál sem viselkedik fair módon Péterrel és Jakabbal. Ebben az elmérgeedett helyzetben rendkívül nehezebbre esik, hogy felvegye velük a párbeszéd fonálát. A négy levélből álló gyűjtemény tehát azt a helyzetet tükrözi, ami-

kor Pál a jeruzsálemi szegények számára gyűjtendő kollekta utolsó fázisához ért.

Richards és Trobisch nyomán Murphy-O'Connor is valószínűnek tartja, hogy a páli levélgyűjtemény első összeállítója maga az Apostol lehetett. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy mindegyik hipotézis spekulatív ballaszttal terhes. Az látszik leginkább valószínűnek, hogy kezdetben részleges és regionális gyűjtemények jöttek létre.